

Den sproglige Kliché

En studie i pragmatisk stilistik

Af Erik Hansen

Formålet med denne afhandling er at foreslå og argumentere for en bestemmelse af begrebet og termen *kliché*, brugt om sprogligt-stilistiske fænomener.

Ordet *kliché* bruges hyppigt i den almindelige diskussion om kommunikation, i daglig pædagogik til karakteristik og kritik, især af skriftlige fremstillinger, og naturligvis også i vejledninger og normative bøger om sprog og stil.

Det er ikke lykkedes mig at finde andet end sporadiske en passant-bemærkninger om *kliché* i lingvistiske og stilistiske afhandlinger. Derimod vil formentlig næsten enhver ordbog indeholde en definition af glosen *kliché*.

Ordbog over det danske Sprog definerer *kliché* (idet jeg her og i det følgende ser bort fra den konkrete, trykkeritekniske anvendelse af ordet) således:

vedtægtsmæssig ell. slidt kunstnerisk ell. litterær fremgangsmåde ell. formel. (bd. X (1928) sp. 555)

Nudansk Ordbog har

forslidt udtryksmåde ell. frase (7. udg. bd. I p. 526)

og Gyldendals fremmedordbog:

fortærsket udtryksmåde (3. udg. (1966) p. 206)

En udførligere definition finder man i Svenska Akademiens ordbok:

för att beteckna ngt. ss. ett färdigt formulär som (upprepade ggr) användes ss. argument i agitation l. diskussion o. dyl. l. ss. ett konventionellt o. utnött, »stereotyp« uttryck(ssätt) o. d. som ngn använder slentrianmässigt o. utan att däri inlägga ngn egen innebörd l. känsla; (bd. 14 (1937) sp. 1269).

Norsk Riksmålsordbok har

mekanisk brukt, formelaktig, slitt, stivnet (litterær) vending, uttryksmåte (ell. synsmåte) (bd. I (1937) sp. 2488)

I The Oxford English Dictionary står der

A stereotyped expression, a commonplace phrase (Supplement (1961), p. 205.

i Wahrig: Deutsches Wörterbuch (1968):

abgegriffenes, schon zu oft gebrauchtes Wort (sp. 2055)

og i P. Robert: Dictionnaire de la langue française (1967):

Idée ou expression trop souvent utilisée. (p. 292)

Alle disse definitioner er utilfredsstillende.² De er baseret på karakteristikkene som *stereotyp* og *slidt*. *Stereotyp* (ligesom *kliché* en trykkeriteknisk metafor) indebærer 'hyppigt brugt', 'fremstillet i talrige eksemplarer'; *slidt* indebærer 'helt eller delvis funktionsudygtig på grund af hyppig brug'.

Denne afgrænsning af klicheen er alt for vag. Ord som *og*, udtryk som *i morgen* og formler som *Kære mor og far!* er overordentlig hyppigt brugt, men vil næppe kunne karakteriseres som slidte eller stereotype. Hvis *i tiden fremover* er en kliché, er det ifølge definitionen et udtryk der bruges hyppigt og derved er blevet slidt. Der er dog ingen tvivl om at det synonyme udtryk *i fremtiden* bruges endnu hyppigere, men uden at være stereotyp, uden at blive slidt og altså uden at være en kliché.

Dette er det ene paradoks ved begrebet og termen *kliché*. Det andet er at man flere steder i normative fremstillinger kan finde eksempler på at forfattere både advarer mod og anbefaler klicheen.

I Eric Partridge's *A Dictionary of Clichés* finder man således følgende klichédefinition:

A cliché is an outworn commonplace; a phrase, or short sentence, that has become so hackneyed that careful speakers and scrou-

pulous writers shrink from it because they feel that its use is an insult to the intelligence of their audience and public. (p. 2)

Men kort efter skriver forfatteren:

But are not clichés sometimes justifiable? To say 'Never' would be going too far. (. . .) Politicians look on the cliché as a friend in need. (. . .) Politicians address great audiences; on the majority of whose individual members subtlety and style would be wasted. (. . .) Royalty, too, in its speeches to the British Empire, *has constant recourse to clichés* (. . .). Poets have found the literate, the cultured cliché (*rosy-fingered dawn*) invaluable for the eking-out of the metric and the conquest of the evasive rhyme; a convenient *faute de mieux*. (op.cit. p. 3)

Og i Veirup o.a.: Det Sproglige Serviceeftersyn:

Slapt sprog har mange forskellige symptomer. Almindeligst er overforbrugt af fraser, nedslidte billeder og klichéer (. . .). Klichéer er dog nødvendige bestanddele i ethvert kultursprog, og mange afspejler på en charmerende måde sprogets historie. (. . .) Klichéer og navnlig fraser har (. . .) lav informationsværdi. Men de er dog ikke det ubetingede onde, som mange sprogpedanter vil gøre dem til. Tværtimod kan de, i et passende antal, være behagelige hvilepunkter for øjet og hjernen. (p. 34)

Det paradoksale består i at forfatterne giver en karakteristik af klicheen som både logisk og moralsk burde udelukke at den nogensinde kan anbefales, selv til meget specielle stilistiske opgaver.

Trods disse mangler og modsigelser i bestemmelsen og afgrænsningen af klicheen, er det en kendsgerning at en del mennesker faktisk har en fælles oplevelse af klicheen og at de blot søger at beskrive denne stilistiske erfaring med ord som *forslidt* osv. Jeg har selv en ganske tydelig oplevelse af hvad der er en kliché og hvad ikke når jeg står over for en konkret tekst. På grundlag af denne oplevelse har jeg noteret mig et stort udvalg af klicheer og brugt det som materiale for min undersøgelse. (Jeg skal senere præsentere og kommentere en del af dette ma-

teriale (p. 12f.)). Selvfølgelig har jeg talt med andre for at sikre mig at min oplevelse af hvad der er en sproglig-stilistisk kliché ikke var noget helt privat. Man kan ikke blive 100% enig med nogen om et klichékorpus af et vist omfang, men det betyder ingenting, og jeg skal senere forklare hvorfor.

Klicheen hører til sprogets standardiserede inventar. Andre standardiseringer er ordsprog, talemåder, citater, allusioner, formularer, idiommer, faste vendinger og petrificerede elementer. Til opgaven at beskrive klicheen hører også at vise hvordan den afgrænses i forhold til sådanne fænomener. (se specielt p. 15 ff).

Informationsintensitet

Det er velkendt at man regner med at informationsmængden eller -intensiteten i et ord eller hvilken som helst tekstdel er omvendt proportional med sandsynligheden for at det bestemte ord eller den bestemte tekstdel er til stede.

Shannon og Wiener har opstillet en matematisk model for dette,³ og teorien appellerer på en meget behagelig måde til ens common-sense: der er mest information i overraskelsen, der er ikke meget nyt i det man kunne have gættet selv.⁴

Vi kan prøve at demonstrere det med et primitivt eksperiment. Vi tager sætningen

(1) du skulle have spurgt

Det viser sig at der blandt danskere er meget stor enighed om hvordan de tre verber rent intuitivt kan indordnes i en rangfølge: *have* er det mest abstrakte, det mindst informative, *spurgt* er det mest håndgribelige, det mest informative – mens *skulle* indtager pladsen midt mellem.

Denne oplevelse af verbernes semantiske vitaminindhold svarer nøje til forsøgspersoners evne til at gætte hvad der skal stå på en tom plads, fx

(2) du _____ have spurgt

Der skal for de fleste en 2–4 gæt til for at nå frem til *skulle*, mens *have* normalt kun kræver ét gæt; til *gengæld* kan *spurgt* kræve hundredvis af gæt. Men naturligvis kan en relevant lingvistisk eller pragmatisk kontekst til sætningen reducere antallet af gæt væsentligt.

Forskellen i antal af gæt på de tre pladser hænger sammen med hvad der overhovedet kan stå på disse pladser. På *have*'s kan der i denne sætning kun stå ét andet ord, nemlig *få*; der er således mindst 50% chance for at gætte rigtigt. På *skulle*'s plads kan der også stå *burde*, *ville*, *kunne*, *måtte* og *turde*, så i værste fald skal der gættes 6 gange. Det er langt mere end i tilfældet *have*, men langt mindre end ved *spurgt*. Antallet af andre verber der kan stå på denne plads, er ikke alene meget stort: *sovet*, *spist*, *læst*, *rejst*, *skrevet*, *protesteret*, *abdiceret*, *tacklet*, *akkviesceret* osv. – det er uendeligt i den forstand at sproget, hovedsagelig ved lån, løbende kan producere nye ord som kan stå på pladsen.

I et sådant tilfælde kan man sige at den grammatiske kontekst har afgrænset antallet af mulige overraskelser og dermed informationsintensiteten på nogle af sætningens pladser.

Sammenligner vi nu to forskellige udfyldninger af den mest informative plads:

(3) du skulle have	spurgt
	abdiceret

vil de fleste formentlig intuitivt anse *abdiceret* for mere informativt end *spurgt*. Dette hænger sammen med at *spørge* er et langt mere frekvent verbum end *abdicere*, og man er naturligvis på forhånd mere indstillet på at et højfrekvent ord end et lavfrekvent dukker op.

På den måde konstateres en omvendt proportionalitet mellem informationsintensitet og frekvens. Det viser sig da også at ord i lukkede paradigmer som *skulle* og *have* i eksemplet ovenfor, netop er højfrekvente.

Jeg har her stillet problemet op som om det var et rent grammatisk anliggende. Bl.a. har jeg helt set bort fra både lingvistisk og pragmatisk kontekst. Det kan man naturligvis kun tillade sig i den slags forsøgsopstillinger og ikke i praksis. Lad os se på eksemplet

(4) Ole skrev så ivrigt at han kom til at knække	blyanten
	bordbenet

Den sidste udfyldning er nok den mest overraskende og altså informative, men dette hænger ikke nødvendigvis sammen med en eventuel signifikant frekvensforskel mellem substantiverne *blyant* og *bordben*,

men derimod med læserens viden om hvad der under normale omstændigheder kan ske i verden.

Dette syn på informationsintensitet kan uden videre overføres på synonymparadigmer. Vi ser på de to udfyldninger i eksemplet

(5) jeg tager bajere med hvis jeg kommer forbi
såfremt

Her er *såfremt* den mest overraskende og dermed den mest informative udfyldning. Men eksemplet adskiller sig fra de andre vi har set på ved at alternationen *hvis/såfremt* ikke ændrer tekstens betydning, i den forstand at prædikationsmængden i teksten er upåvirket af at *hvis* udskiftes med *såfremt*.

Modsætningen mellem *hvis* og *såfremt* er ikke af semantisk art, som modsætningen mellem fx *spørge* og *abdicere*. Det drejer sig her om en stilistisk modsætning, og karakteristisk for stilistisk variation mellem elementer i teksten er det som sagt at den ikke kan få indflydelse på tekstens prædikationsmængde. Ved synonyme (synonyme ord og synonyme konstruktioner) i en given kontekst vil jeg i det følgende forstå ord, elementer og konstruktioner, mellem hvilke der ikke består semantisk, men kun stilistisk modsætning, eller som, uden semantisk modsætning, er stilistisk ækvivalente. Stilistisk ækvivalente synonyme er som bekendt vanskelige at påvise uden for gruppen af fleksiver og derivativer; eksempler er muligvis *som/der*, *gennem/igennem*, *jeg fik min cykel lappet/jeg fik lappet min cykel*, *gad vidst/gad vide*.

En tekst hvor overalt de mest ventede, dvs. de mest frekvente synonyme optræder, vil man opleve som stilistisk neutral, fejlfri, initiativløs, og teksten har status som eksempel på den stilistiske norm på baggrund af hvilken den stilistiske karakteristika af andre tekster nødvendigvis må foretages.

Man kan imidlertid ikke indstregge de synonyme i en synonymordbog, som med garanti vil give denne usynlige, upåfaldende stilistiske normtekst. Man må nemlig regne med at der findes flere normniveauer.

I følgende tekst optræder der også et *såfremt*:

(6) Ministeren for forureningsbekæmpelse kan påbyde enkelte virksomheder, anlæg eller indretninger, uanset om sådanne er optaget i bilaget eller ej, inden en nærmere angiven frist at ansøge om

godkendelse som nævnt i §§ 35–36, såfremt der skønnes at være særligt behov for en nærmere undersøgelse vedrørende forureningsforholdene.

Lov nr. 372 af 13. juni 1973, § 38

Dette *såfremt* er ikke bærer af stilistisk information på samme måde som i (5). Tekst (6) er tydeligt markeret med genrefortegnet »lovtekst«; dette indebærer at de sproglige forventninger hos den kvalificerede læser tunes på en bestemt måde som gælder for læsning af lovtekster. Bl.a. vil *såfremt* optræde med samme forudsigelighed som *hvis*, hvilket betyder at de to konjunktioner her er stilistisk ækvivalente.⁵ Dette gælder inden for lovsprogsnormen, som den loyale og indsigtsfulde læser sammenholder teksten med.

Sammenligner man imidlertid med den norm der noget vagt betegnes som konventionelt, korrekt skriftsprog, vil *såfremt* og andre træk i teksten pludselig fremstå som bærere af stilistisk information.

Ordbøgerne gør tilløb til normindicering af ordene gennem oplysninger som *vulg.*, *gldgs.*, *jur.*, *jød.*, *mat.*⁶

Samme synspunkt kan man naturligvis anlægge på andre stiltræk end dem man normalt kalder synonymymer. En inversion er mindre ventet og altså mere informativ i stilistisk henseende end en sætning med *ordo naturalis*; en metafor er mere uventet end et synonymt ikke-metaforisk udtryk; en kiasme kommer mere bag på modtageren end en mindre kunstfærdig opstilling osv. Forudsætningen for at noget overhovedet registreres som et stiltræk, er at det i den givne sammenhæng er mere overraskende end et alternativt synonym. Hvor der er tale om bevidsthed om stilen hos forfatteren, har han altså foretaget et *valg* mellem synonyme ord, udtryk eller konstruktioner.

Stilistisk kreativitet viser sig ved at man ikke altid tager det mest frekvente i et synonymparadigme, men udsøger sig det mindre frekvente og mere informative.

Den almindelige stilistik interesserer sig for kreativ sprogbrug. Det indebærer at stilistikken registrerer og beskriver forfatteres sproglige valg og de komplicerede konventioner der styrer disse valg – eller, set fra læserens synspunkt: stilistikken registrerer og beskriver de informative synonymvalg.

Allerede antikkens stilistik opdagede at den sproglige kreativitets informative synonymymer lader sig kategorisere. De kan samles i visse

hovedtyper, og disse navngives omhyggeligt: kiasme, synekdokæ, paronomasi, aposiopese osv.⁷ Vi kan sige at de klassiske betegnelser er navne på typer eller mønstre af sproglige overraskelser, mens den enkelte kiasme, synekdokæ osv. er eksemplarer af typen eller udfyldninger af mønstret.

Kreativitet og kliché

Om alt det der giver mig en intuitiv klichéoplevelse, gælder det at det er stilistisk informativt, altså resultatet af synonymvalg med relativt ringe forudsigelighed. Det er meget karakteristisk at en del af klicheerne kan etiketteres ved hjælp af den klassiske stilistik terminologi; det drejer sig således for en stor del om den slags valg som man har lagt mærke til i flere tusind år.

Det følgende udvalg af ord og udtryk mener jeg mange kan blive enige om at kalde klicheer. Den inddeling jeg har brugt er meget grov og absolut ikke disjunktiv – hvilket også fremgår af at jeg har ladet visse eksempler figurere i mere end én gruppe.

(a) Sprogligt antikiserende er udtryk som: *mage det så, et digert værk, i så fald/henseende, det være sig, skæbnens ugunst.*

(b) Anden form for stilimitation: *med alle til rådighed stående midler, en til vished grænsende sandsynlighed for, den dertil indrettede, . . . plus en fortegnelse over samme, frit i luften svævende, lade meget tilbage at ønske, i mit hjertes uskyld, for mine synders skyld, afvente begivenhedernes gang, det tør svagt antydes.*

(c) Citater, allusioner o.lign.: *med gustent overlæg* og måske *alt mellem himmel og jord* er Shakespeare-citater; *vor egen lille Hassan* er Oehlenschläger; *en saga blott* er E. Tegner d.æ.; . . . *at spå, især om fremtiden* er en apokryf talemåde som man forgæves har søgt at tillægge Storm P.; *det talte de meget om den vinter* opfattes vistnok af de fleste som et sagacitat; *en enlig svale* må være afledt af ordsproget »én svale gør ingen sommer«; og *i tidernes morgen* opleves i reglen som bibelsk; *man merkt die Absicht und wird verstimmt* er et Goethe-citat, men i den også grammatisk ukorrekte form hvori det normalt bruges i dansk; *i disse hellige haller* er fra Mozarts opera Tryllefløjten.

(d) En art metonymi der blot består i at et sjældnere synonym er valgt fremfor et almindeligere har vi i eksempler som *alternativ* (for *mulighed*), *på årsbasis* (jf. *om året*), *målsætning* (jf. *mål*), *problematik*

(jf. *problem*);⁸ et særtilfælde er en serie af kombinatorisk regulerede gradsbetegnelser: *med al ønskelig tydelighed, i skønneste orden* (men altså ikke *i al ønskelig orden* og *med skønneste tydelighed*), *inderligt overflødig, efter moden overvejelse, bedøvende ligeglad*.

(e) Herfra er der ingen skarp overgang til en række udtryk med karakter af epitheta ornantia; det er typen *den lykkelige ejer*, hvor *lykkelige* synes at være så afsvækket at *ejeren* vil betyde det samme som *den lykkelige ejer*. Andre eksempler: *pinligt ædru, min tunge pligt, håbefulde poder, modige tårer, uforgribelige meninger, suveræn/ophøjet foragt, den ædle giver, hæderlige anstrengelser, i sin vildeste fantasi, koldt overlæg, de sørgelige rester, et lønligt håb, et forfængeligt håb, de skønne, spildte kræfter, en tro kopi, mildt overrasket*.

(f) Den egentlige perifrase har vi i eksempler som: *de indbydende skaldyr, den brune drik, den gamle have* (om Tivoli),⁹ *på vore breddegrader, evadøtre, de skrå brædder, den hvide hue, Seinestaden* (om Paris), *det svage (stærke) køn, i Morfeus' arme*.

(g) Metaforer og andre billedlige udtryk: *i tidernes morgen, efter moden overvejelse, de voksnes rækker, dyrke fremmede guder* (om at være sin ægtefælle utro), *fallittens rand, springe ud* (om nybagte studenter), *luernes rov, flammernes bytte, under disse himmelstrøg, fædrene/mødrene ophav, forlægge residensen, hæve taflet, de hjemlige kødgryder* (vel efter 2. Mos. 16.3), *hvile på laurbærrerne*; særlig almindelige synes de militære billeder at være: *spredt fægtning, råbe vagt i gevær, under dobbelt ild, sondere terrænet, følge slagets gang, stilhed før stormen, væbne sig med tålmodighed*.

(h) Syntaktiske brud på grammatik eller konvention: *komme hinanden* ved (*komme ved* brugtes tidligere kun negeret og ikke med volitivt personsubjekt); og efter punktum er et brud med en pædagogisk konvention; *hun* som pronomen med neutralt sexus («vi ved ikke hvem tyven er, men hun må være kommet ind denne vej»); postpositionel brug af *imellem*: *landene/folkene imellem*.

(i) Vittigheder, delvis af rent sproglig art: *de forhåndenværende søms princip, glimre ved sit fravær, indtil flere gange, til afveksling* (brugt ironisk), *på afbedrag, det pulveriserende liv, begå en kronik/et digt osv., en offentlig hemmelighed*.

(j) Andre eksempler: *næste punkt på dagsordenen*,¹⁰ *forbigå i tavshed, i almindelighed . . . i særdeleshed, med slet skjult skadefryd, hinsidan, stå hen i det uvisse, tage højde for, til bevidstløshed, yndlingsaversion, et tilfælde der lignede en tanke*.

Som man ser kan alle de nævnte stilistiske træk være symptomer på den vitale, kreative stil, den der gør sig umage med at træffe uventede valg for at overraske og dermed informere læseren (eller tilhøreren) stilistisk.

Klicheen eller den klichéfyldte tekst opviser altså karakteristiske kreativitetssignaler for så vidt som vi genfinder mønstre eller typer som vi kender fra det kreative sprog. Men ser vi på udfyldningen af dem, viser det sig at her mangler kreativiteten. Mønstrene er udfyldt på en måde som er set mange gange før. Mønstrenes signal om sproglig kreativitet kontrasterer med udfyldningens konformitet.

Altså: det er et udslag af sproglig kreativitet og opfindsomhed at konstruere en antitese, at lave en metafor eller at vælge et synonym der ikke er det først ventede; men det er ikke kreativitet at kopiere en antitese, en metafor og et synonymvalg.

Klicheen opleves derfor som noget uærligt eller prætentivt. Den foregiver eller annoncerer en originalitet eller kreativitet som ikke findes. Bruger jeg fx perifraseren *den brune drik*, har jeg så at sige spillet med musklerne og lovet en præstation: »Jeg siger ikke bare *kaffe* som alle og enhver«. Men præstationen udebliver, der er ikke noget slående og overraskende ved *den brune drik* – dertil er udtrykket hørt for tit. Modtageren føler en vis frustration ved ikke at få opfyldt sin forventning om et stilistisk initiativ.

Klichébrugeren overtræder øjensynlig en stilistisk konvention der siger omtrent: »Hvis du vil afvige fra den stilistisk umarkerede, upersonlige fællesstil, så skal det være fordi du har noget på hjerte, fordi du vil bidrage med dit eget. Er du ikke kreativ i din afvigelse, bliver afvigelsen umotiveret, en afvigelse for afvigelsens skyld.«

Klicheen synes således at være karakteristisk ved at opleves som en uoverensstemmelse mellem mønster og udfyldning: i forhold til mønsteret er der for lidt information, i forhold til det reelle, leksikalske indhold er der for megen stilistisk information.¹¹

Den ovenstående bestemmelse af klicheens væsen synes også at kunne belyse fænomener uden for det snævert sproglige. For eksempel forskellen mellem de litterære kategorier epigoneri og klassicisme. Begge litterære teknikker benytter imitation af andre værker. Men medens klassicismen gør det åbent og programmatisk og derfor ikke kan beskyldes for prætentiv, foregiver epigoneriet forgæves at være lige så originalt som de værker der imiteres. Epigoneri er litteraturklicheer.

Men klichébegrebet kan også anvendes i analysen af helt andre se-

miologiske substanser, fx påklædning, frisure, boligindretning, fritidsbeskæftigelse, bilkøb. Lad os fx tænke os et samfund eller en socialgruppe hvor normalpåkledningen for mandlige individer er grå bukser, tweedjakke, skjorte og slips. Pludselig afviger imidlertid nogle få individer i gruppen fra denne norm ved at optræde i groft, billigt, mørkeblåt arbejdstøj. Det er et overraskende, originalt og stærkt informativt signal, fx en provokation. I løbet af nogen tid bliver antallet af de individer der bærer arbejdstøj så stort at ingen mere kan opleve denne påklædning som noget overraskende – skønt tweedjakke stadig statistisk er det hyppigste. Det blå arbejdstøj er nu blevet til kliché, nemlig det hyppigste af det sjældne, og signalet er stærkt afsvækket. Der kan så ske det at det blå tøj bliver mere almindeligt end tweedjakken; hermed er også klichéeffekten svundet, det blå arbejdstøj er blevet en ny norm, som man vil kunne afvige informativt fra, fx ved at optræde i tweedjakke.

Andre standardiserede udtryk

Uoriginalitet i sig selv kan ikke give anledning til kritik. Vi accepterer fuldt ud mange standardiserede indslag i sproget uden at føle ubehag ved at de ikke er originale. Vi anser det ligefrem i visse tilfælde for en dyd at suspendere kreativiteten.

(a) En vigtig type udtryk med anerkendt suspension af originalitet er de performative formularer. Herved vil jeg forstå sproglige udtryk som er lig med eller nødvendige dele af ritualer eller sproghandlinger.¹² Det er fx hilsener, indlednings- og slutformler på breve, sproghandlinger som *tak* eller *jeg kærer*. Ændres formuleringen, er det ikke den samme handling der er udført; man kan fx ikke takke uden at bruge glosen *tak(ke)*. På dette område er originalitet altså direkte uønsket, og der drives ligefrem intensiv træning i uoriginalitet: man instruerer i at hilse rigtigt, at sige pænt tak, hvordan man indleder et brev osv.

(b) En anden type formularer er dem der springer i øjnene i karakteristiske genrer som lovsprog, Christiansborg-dansk (se ill. p. 16), Bibelen, folkeeventyret, schlageren. Det drejer sig om ord og udtryk der har synonymer i »normalsproget«, men som er konstituerende for den enkelte genres sprogbrug. At sådanne træk opfattes som stiltræk, altså med relativt lav forekomstsandsynlighed, beror som regel på at man bevidst eller ubevidst bedømmer deres kontekst som »normal-sproglig«. Inden for den enkelte genre forekommer disse træk imidlertid med høj sandsynlighed og er altså her normalsproglige.

Om og om igen

En type formularer stammer fra Christiansborg-dansk. Tegning af Bo Bojesen i Politiken 6.4.1975: Miljøminister Helge Nielsen har fået folketingets tilslutning til at gøre en indsats for øget genbrug.

Det synes at være disse træk flere forfattere dels kalder klicheer, men dels accepterer som nødvendige eller praktiske (jf. p. 7). Formularernes berettigelse kan øjensynlig anerkendes for så vidt som man anerkender berettigelsen af de enkelte genrer; og man kan advare mod »overdreven« brug af formularerne ud fra den opfattelse at de enkelte genresprog ikke bør fjerne sig alt for langt fra det genre neutrale normalsprog.

Min afgrænsning af begrebet kliché holder den slags stilstræk udenfor, idet deres klichékarakter som vist beror på illusion eller fejlvurdering. Det drejer sig altså om genrekonstituerende formularer, ikke om klicheer.

(c) Standardiserede udtryk er også ordsprog, talemåder, citater og allusioner. Den slags indslag er uoriginale, men de vedgår det, de gør det til en pointe og er derfor hverken uærlige eller prætentiose. Når jeg bruger et ordsprog, refererer jeg eksplicit til hele kulturkredsens opsummerede erfaring, når jeg citerer trækker jeg udtrykkeligt på en enkelt persons eller et enkelt værks formulering, og når jeg alluderer gør jeg det samme, blot på en sådan måde at det kræver særlig indsigt og dannelse af tilhøreren at erkende min intellektuelle ydmyghed.

(d) Lidt mere besværligt er det at skille klicheer ud fra idiommer – eller rettere: at skelne mellem de idiommer der er klicheer og dem der ikke er det. Eksempler på idiommer er *gå ud af sit gode skind, slå hovedet på sømmet, ikke ville løfte en finger for, holde skindet på næsen, slå hånden af en, flyve i flint, male byen rød*.

Sådanne udtryk tilfredsstiller den almindelige definition af idiomet som en syntaktisk kompleks størrelse hvis betydning ikke kan deduceres af de enkelte elementers betydning.¹³ Det er ikke nok at kende verbet *jokke*, substantivet *spinat* og præpositionen *i*, samt det syntaktiske mønster der tillader kombinationen *han jokkede i spinaten*, for at forstå udtrykket *han jokkede i spinaten*.

Nogle idiomers oprindelse kan forklares historisk; det gælder fx *falde i staver, flyve i flint*. Andre kan ikke: *falde i tråd med*. Idiomet er synkronisk set en uanalyserbar enhed, og der kan ikke ændres ved enkeltheder: *at trampe på rabarberne* må være noget helt andet end *at jokke i spinaten*, og *at flyve i granit* er vist uforståeligt – i modsætning til *flyve i flint*. Karakteristisk er det også at man ikke ved en kløvning kan fokusere et enkelt element i et idiom: *det er på loftet han har rotter* og *det var billetten han tog* kan ikke opfattes som kløvede udgaver af idiommerne *han har rotter på loftet* og *han tog billetten*. Det ville være lige så absurd som at ville fokusere elementet *nan* i ordet *banan*!

Idiomet er en færdigpakket ordsamling. Det hører hjemme i ordbogen, som jo tager sig af det specielle, det der ikke kan genereres af grammatikken. Idiomet har netop ordets fastlåsthed: ingen variation (bortset fra bøjning) inden for ordets og idiomets grænser. Det hører også med til billedet at synonymordbøgerne har idiommer med som alternativer til ord.¹⁴

Ud fra dette måtte man vente at et idiom kan være en kliché – ligesom så mange andre »ord«. Det passer også: *slå sine folder, tage højde for, trække noget ned over hovedet på en* o.a.

Klichékarakteren skyldes således ikke udtrykkets fastlåsthed, men derimod at det som synonym kan have ganske normale klichésymptomer.

De to sidste grupper jeg vil nævne, viser egentlig intet som helst slægtskab med klicheen, men de bør med fordi de let associeres med de andre sproglige standardiscringer.

(e) Faste vendinger er karakteristiske ved at alle deres elementer har deres »normale« betydning, og vendingerne kan genereres af gramma-

tikken, dog således at de er behæftede med visse ad hoc-restriktioner.

I talrige kontekster er verberne *gribe*, *tage* og *snappe* synonymmer. Men i forbindelse med visse objekter, fx *ansvaret*, er *tage* det eneste mulige: *at tage ansvaret* er en fast vending.

Man har tidsbetegnelserne *om sommeren*, *om morgenen*, *om efteråret*, *om natten* o.a., men ikke *om sensommeren*, *om weekenden*, *om sommerferien*, *om julen* osv. *Om sommeren* og de få andre med *om* er faste vendinger.

vor og *vores* er med en vis stilistisk forskel frit ombyttelige i alle kontekster, undtagen i udtrykket *i vor tid*, der er synonymt med 'i nutiden'; *i vores tid* betegner et tidsrum i fortiden. *I vor tid* er altså en fast vending.¹⁵

(f) Ved petrificerede elementer vil jeg forstå ord hvis distribution beskrives udelukkende ved hjælp af ad hoc-regler. For *hulter* gælder det således at den eneste regel der kan gives for ordet, er at det optræder foran *til bulter*, og denne beskrivelse tilfredsstilles af intet andet element i sproget.

Andre eksempler på petrifikationer: *hip* (som hap), (hip som) *hap*, *rub* (og stub), (hele) *molevitten*, (opgive) *ævred*, (få) *has* (på), (gå) *rabundus*, *huj* (og hast), (på) *talefod* osv.¹⁶

Klicheens historiske karriere

Efter denne beskrivelse af klicheen kunne man antage at alle stilistiske nydannelser i sproget gennemløber klichéstadiet. De begynder som originale udtryk der er resultatet af enkeltpersoners sproglige kreativitet. Herefter sker der det at udtrykket kopieres af folk der synes det er godt, men som ikke selv er kreative m.h.t. den sproglige stil. Vi er nu på klichéstadiet. Slår udtrykket imidlertid virkelig an, vil det blive brugt af så mange og få så høj frekvens at det glider over blandt idiommerne eller de faste vendinger, eller registreres som nye normale anvendelser af ældre ord.

Man kan som tankeeksperiment tage ordet *drøfte* med den oprindelige betydning 'skille avner fra korn'. På et tidspunkt har en person fundet på at bruge ordet metaforisk: 'gennem samtale at skille sandt fra falsk, gode argumenter fra dårlige'. Det har været slående og originalt, og er blevet imiteret af folk som ikke selv har kunnet præstere, men kun prætere, sproglig originalitet – det er blevet en kliché. Til sidst svinder, i dette tilfælde, ordets oprindelige betydning, herved går me-

taforkarakteren tabt, og vi har nu fået en ny, stilistisk neutral glose med betydningen 'diskutere'.

Denne udvikling burde være noget man kan iagttage – eller rettere: Det må på forhånd formodes at man kan se ord og udtryk på forskellige udviklingsstadier, og således forholder det sig faktisk.

Verbet *begå* har i sin oprindelige brug objekter der betegner forkastelige handlinger: *tyveri, voldtægt, mord, underslæb, dokumentfalsk, fejl* osv. Engang i slutningen af 30'erne hørte jeg for første gang udtrykket *NN har begået en lille sang*. Det virkede slående og morsomt med denne kringlede karakteristisk af sangen som en art forbrydelse. Vittigheden er blevet efterlignet utallige gange: man har begået *kronikker, bøger, melodier, tegninger* osv., og jeg oplever selv ordet eller konstruktionen som en udpræget kliché. Men det gør ikke alle; for mange er *begå* en neutral og saglig glose med betydningen 'lave', 'udføre', den er på vej ud af klichéstadiet.

Udtrykket (*i tiden*) *fremover* må vel engang have været en art original metafor, men de sidste årtiers utrættelige kritik har netop gået på udtrykkets klichékarakter.¹⁷ For de fleste under 30 år er det imidlertid en normal, stilistisk farveløs vending.

Indtil flere gange er begyndt som en vittighed, og slet ikke så ringe en vittighed i sin matematiske absurditet. Mange oplever nu udtrykket som en kliché, mens andre ikke finder noget som helst stilistisk markant ved det. Det er bare en ny måde at sige *flere* på; *indtil* har samme informationsværdi som *s'et i i forgårs*.

Hun som pronomeren for neutralt sex var for nogle år siden en frisk provokation i en god sags tjeneste. Pronominalbrugen gør vistnok stadig krav på at være en provokation, men frisk er den unægtelig ikke mere: den er en ren kliché. Men det er tænkeligt at *hun* om et antal år er ligeberettiget med *han*, og hermed vil både provokation og kliché være borte.¹⁸

Vil det nu sige at alle idiomer og andre faste vendinger har gennemløbet denne udvikling? Det er ikke sikkert det er muligt at svare på det spørgsmål. Det kommer bl.a. an på om kildematerialet slår til.

Men man kan i al fald sige at det ikke på nogen måde er sikkert at alle sprogets nydannelser har denne stilistiske udviklingshistorie, altså har gennemløbet klichéstadiet. Selve klichéoplevelsen kan nemlig tænkes at være forbeholdt bestemte historiske perioder og bestemte socialgrupper.

Som det er fremgået af det ovenstående er klicheen ikke et stiltræk på linje med metafor, zeugma, kiasme, polysyndese, pars pro toto osv. Disse stiltræk kan beskrives som sproglige konstellationer af den og den art, og læseren kan finde dem i teksten uanset hvem hun er, blot hun er opmærksom og interesseret.

Anderledes med klicheen. Den kan ikke beskrives sprogligt, for den kan falde inden for hvilken som helst af de klassiske kategorier, fx metafor, zeugma, kiasme. Klicheen er ikke en trope eller en figur, men derimod hvilket som helst stiltræk der opleves med kvaliteten kliché, dvs. prætenderet originalitet.

Denne oplevelse forudsætter imidlertid at originalitet prioriteres meget højt og at imitation sættes meget lavt, ja ligefrem foragtes. Og der er jo intet i vejen for at sådanne idealer kan være bundet til ganske bestemte historiske perioder. En historisk periode, eller en person, som har en anden holdning til sproglig og stilistisk imitation, kan simpelt hen ikke opleve klicheer. Klicheen synes kun at kunne opleves af personer eller persongrupper med specifikke historiske og dannelsesmæssige forudsætninger.

Jeg mener at klichéoplevelsen er forbeholdt det sociale mindretal der bruger eller som ideal har det sprog som dominerer radio, presse, fjernsyn og uddannelse – altså det der tit får signalementet »dannet rigsmål« eller lignende. Den dannelsesstradition som denne sociolekt er baseret på, anerkender stilistisk neutralitet (»normalprosa«), roser kreativitet, og fordømmer imitation uden for de anerkendte rammer (ordsprog, citat, idiom osv., se p. 16–17). Det er i det dannede rigsmål vi finder ængstelig udlagte signaler til at vise at taleren godt ved at hun ikke er original: . . . *det korte af det lange, som man siger*; selv idiommer og ordsprog bryder man op for at få plads til garderende adjektiver:

- (9) den *berømte* torpedo under arken
- (10) den *meget omtalte* nål i en høstak
- (11) den *sagnomspundne* tue der kan vælte stort læs

Jeg har i det foregående beskrevet fænomenet kliché loyalt ud fra denne synsvinkel, der også svarer til min egen opdragelse.

Men selv inden for de dannedes kredse er der forskelle i klichéoplevelserne. Erkendelsen af en kliché må hænge nøje sammen med den sproglige erfaring man har. – Jeg havde i lang tid undret mig over at en af mine kolleger, trods sit i øvrigt overordentligt omhyggelige, lidt

gammeldags akademiske sprog, brugte vendingen *glimre ved sit fravær*, som jeg oplevede som en ægte kliché. Indtil det en dag gik op for mig at han da gik ud fra at jeg vidste det var et Tacitus-citat. Hermed var han naturligvis frikendt for enhver beskyldning for stilistisk præntion, fejlen var helt på min side.

Normalt vil det være sådan at den med størst sproglig erfaring oplever flest klicheer; den med ringere erfaring risikerer lettere at tro at et udtryk er originalt – bare fordi hun i kraft af sin ringe erfaring ikke har hørt det før.

Når vi taler om »forventning«, »overraskelse« og »sproglig norm« eller »normalprosa«, er det altså oplevelseskvaliteter, ikke objektive kategorier. For at et stort antal mennesker skal udpege det samme træk som »overraskende« eller »normalt«, kræves det at de har en meget stor del forudsætninger til fælles. Meget af den traditionelle sproglige opdragelse har til formål at standardisere forskellige individers forventningsnormer.¹⁹ Normalsproget er en sociolekt.²⁰

Klicheen i sprogpædagogikken

Den opfattelse af klicheen jeg har fremstillet i det foregående, har visse pædagogiske implikationer. Jeg tænker først og fremmest på instruktionen i skriftlig fremstilling på modersmålet, den såkaldte danske stil. Her bruges ordet kliché som en betegnelse for et særtilfælde af fejl; er noget betegnet som kliché er det samtidig angivet at det er noget som burde være undgået.²¹

Det passer med mit forslag om at klicheen er et stiltræk der opleves som prætenderet kreativitet. Præntion er uærlighed og bør naturligvis bekæmpes.

At *A præntenderer q* vil sige at *A gør p med det formål at få mig til at tro at hun gør q*. Der er tale om forsætligt bedrageri, og den der bliver grebet i det, må tilstå hvis hun holder sig til sandheden.

En dansk lærer som bebrejder en elev at hun har brugt en kliché, beskylder altså eleven for enten (1) at have forsøgt stilistisk bedrageri, eller (2) ved uagtsomhed at have givet læreren anledning til at tro at hun har forsøgt bedrageri. – I begge tilfælde er der fra lærerens synspunkt tale om forkastelig adfærd.

Som regel er det imidlertid en gal diagnosticering af situationen læreren foretager. For enten anerkender eleven overhovedet ikke kreativitetsidealet, og så kan der ikke foreligge noget forsætligt stilistisk

bedrageri. Eller også er elevens sproglige erfaring ikke helt den samme som lærerens, og derfor kan de to ikke have de samme klichéoplevelser, selv om de begge anerkender kreativitetssidealet. Under alle omstændigheder er elevens og lærerens stilistiske oplevelser inkongruente. Den relevante pædagogiske instruktion måtte i virkeligheden være noget i retning af følgende:

»Din tekst indeholder forskellige sproglige stimuli, bl.a. de såkaldte klicheer, som fremkalder ulyst- og modviljereaktioner hos mig og hos den socialgruppe jeg repræsenterer over for dig. Vil du derfor anerkendes af og optages i denne gruppe med de forpligtelser og rettigheder et sådant tilhørsforhold medfører, skal du beflitte dig kraftigt på at reducere antallet af den slags stimuli. – Og ønsker du at undgå de uhensigtsmæssige stimuli, er jeg til din disposition med instruktion og anden pædagogisk service. Er du imidlertid uinteresseret i at kvalificere dig over for den før omtalte socialgruppe, kan du på eget ansvar vælge ikke at bestræbe dig på at undgå klicheer og andre over for denne gruppe diskvalificerende stimuli.«

Selve denne gardinprædiken definerer jo ikke klicheen – det må gøres ved siden af – og den passer også som indledning til flere andre sproglige emner, fx fænomenet korrekt sprog.

Med klicheer er det ligesom med korrekt og ukorrekt sprog et spørgsmål om at acceptere eller forkaste sociale sprogkonventioner. Men det fortæller man ikke eleverne. Tekniske gloser som *ukorrekt* og *kliché* tilslører sagen, idet de hindrer at man kommer til at tale om det det egentlig drejer sig om.

Klicheer er ikke noget der skrives, det er kun noget der opleves.

Noter

1. se fx Rehling 1951 p. 60–61, Wellander 1947 p. 637, Oxenvad 1962 p. 12, Hansen 1975 p. 27 ff., Veirup o.a. 1976 p. 34. 2. Jeg har med hensigt ikke citeret de to steder jeg kender hvor der siges noget holdbart, men yderst kortfattet, om begrebet kliché, nemlig Hultberg 1966 p. 93 og Hansen 1967. 3. Se litteraturlisten. 4. Enkvist 1973 p. 21 ff. og Fafner 1977 p. 110 ff. 5. I glossematisk terminologi kunne man muligvis udtrykke det sådan, at genren lovsprog dominerer en stilistisk synkretisme mellem *hvis* og *såfremt*. (Hjelmslev 1943 p. 79). 6. se fx ODS XXVIII p. 91–93. 7. Albeck 1973 p. 114 ff. og Telemann & Wieselgren p. 52 ff. 8. Et udmærket eksempelmateriale analyseres i Rasmussen 1974. 9. Det er specielt denne type Jacob Paludan flere steder har ytret sin afsky for, se fx Paludan 1943 p. 129 og Paludan 1944 p. 16–17. 10. Udtrykket har naturligvis

kun klichékarakter når det bruges »uegentligt«, i betydningen 'det/den næste'. 11. Man kan muligvis sige at modtageren oplever at afsenderen gennem klichébrugen overtræder begge Grice's kvantitative konversationsmaksimer: afsenderen har på én gang gjort sin meddelelse mere og mindre (stilistisk) informativ end nødvendigt for den vellykkede kommunikation. Se Grice 1975 p. 45. 12. Hansen 1967. 13. En god oversigt findes i Welte I p. 213–18. 14. Se fx Albeck o.a. 1967, artiklerne *eje*, *genere*, *stjæle*. 15. Se Mål & Måle 1975 nr. 1 p. 2 og 1976 nr. 2 p. 2. 16. Vranckx 1977–78 I p. 79 ff. og II 519 ff. 17. Dansk Sprognævns årsberetning 1956/57 p. 10. 18. Togeby 1974. 19. Abraham 1971 p. 2. 20. Wille 1970. 21. Bülow-Hansen o.a. p. 42 og 55.

Litteratur

- Abraham, Werner: Stil, Pragmatik und Abweichungsgrammatik. i: Stechow (ed.): *Beiträge zur generativen Grammatik*, 1971.
- Albeck, Ulla: Dansk Stilistik (7. udg.) 1973.
- Albeck, Rode og Timmermann: Dansk Synonymordbog (5. udg.) 1967.
- Bülow-Hansen, Jørgensen og Marstal: Dansk Stil (2. udg.) 1972.
- Dansk Sprognævns årsberetninger 1955/56 ff.
- Enkvist, Niels Erik: *Linguistic Stylistics*, (Mouton) 1973. Några textgrammatiska problem. i: Telemann & Hultmann (ed): *Språket i bruk*. 1974.
- Fafner, Jørgen: *Retorik. Klassisk og Moderne*. 1977.
- Grice, H. P.: *Logic and Conversation*. i: Cole & Morgan: *Syntax and Semantics*, 1975.
- Hansen, Erik: *Kliché eller formular*. i: *Information* 1.9.1967, genoptrykt i: *Magister Stygotii Betænkninger over det Danske Sprog*, 1973.
- Ping- og Pampersprog* (8. opl.), 1973.
- Hjelmslev, Louis: *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, 1943.
- Hultberg, Helge: *Semantisk litteraturbetragtning*, 1966.
- Mål & Måle, 1974 ff.
- Ordbog over det danske Sprog I–XXVIII, 1919–56.
- Oxenvad, Erik: *Bedre Dansk* (3. udg.) 1962.
- Paludan, Jacob: *Søgelys*, i *Fra Amerika til Danmark*, 1943.
- Mit Kaktusvindue*, 1944.
- Patridge, Eric: *A Dictionary of Clichés* (4rd ed.) 1947.
- Rasmussen, Steen Eiler: *De magiske Ord*. i: *Det Danske Akademi 1967–1974*. En bog om sproget, 1974.
- Rehling, Erik: *Skriftlig Form* (2. udg.) 1951.
- Shannon & Weaver: *The Mathematical Theory of Communication*, 1949.
- Telemann & Hultmann (ed.): *Språket i bruk*, 1974.
- Telemann & Wieselgren: *ABC i stilistik*, u.å.
- Togeby Ole: *Sprog og læseproces*, 1971.
- Høn*. i: *Mål & Måle* 1974 nr. 3 p. 29–32.
- Veirup, Smidstrup og Grunwald: *Det sproglige service-eftersyn* (2. udg.) 1976.
- Wellander, Erik: *Riktig svenska* (3. udg.) 1947.
- Welte, Werner: *Moderne Linguistik: Terminologie/Bibliographie I–II*, 1974.
- Wille, N. E.: *Begrebet »normalsprog«*. i: *Nydanske Studier* I, 1970.
- Vranckx, Maria: *Expressiva in de skandinaviske talen I–II*, (Katholieke Universiteit Leuven) 1977–78 (stenc.).